

Piotr Sadowski

Uniwersytet Opolski
(University of Opole, Poland)
e-mail: psadowski@uni.opole.pl

ORCID: 0000-0002-2422-8793

DOI: 10.15290/mhi.2023.22.01.17

Tortury w świetle bulli *Ad extirpanda* (1252) papieża Innocentego IV

ABSTRAKT

W niniejszym artykule autor omawia treść bulli *Ad extirpanda* z 1252 r. i szuka odpowiedzi na pytanie dlaczego papież Innocenty IV zezwolił w niej władzy świeckiej i kościelnej na stosowanie tortur w procesach przeciwko heretykom. Dotyczyło to tak oskarżonych jak i świadków. Ceniony romanista, jakim był Sinibaldo Fieschi działał w okresie średniowiecznej odnowy prawa rzymskiego. Niewątpliwie to, jak i wiele innych czynników, np. rozwój inkwizycji, rzutowało na decyzję papieża. Sama kwestia tortur w bulli potraktowana została dość marginalnie, a dokument bardziej dotyczył postępowania inkwizycyjnego. W artykule dominuje metoda historyczno-prawna, ale autor sięga także do tych dogmatyczno-prawnych czy porównawczych. Zanim szczegółowo omówi treść bulli i racje jej ogłoszenia pochyła się nad postacią i nauczaniem Innocentego IV, który między 1213, a 1225 r. studiował prawo w Bolonii. Bulla z 1252 r. była adresowana do przywódców wszystkich komun Italii, czyli do podestów, rektorów, rad Lombardii, Romanii, Marchii Trewizańskiej. Tortury były środkiem do uzyskania przyznania się do winy, które było bardzo ważne w katalogu różnych środków dowodowych, jak przysięga stron, świadkowie, sądy boże czy dokumenty. Tortury w świetle konstytucji 25 omawianej bulli nie powinny prowadzić do utraty członków ciała czy samego życia. Ich celem było doprowadzenie heretyków do wypowiedzenia swoich błędów i oskarżenia innych heretyków im znanych. Sama zaś procedura inkwizycyjna wzmacniała władzę papieża czy biskupów. Była bardziej racjonalna od ordaliów.

Torture in Light of the Bull *Ad extirpanda* (1252) of Pope Innocent IV

ABSTRACT

In this paper, the author discusses the content of the bull *Ad Extirpanda* of 1252 and seeks an answer to the question why Pope Innocent IV allowed in it for secular and ecclesiastical authorities to use torture in trials against heretics. This applied to both the accused and the witnesses. Sinibaldo Fieschi, the valued Romanist, was active during the medieval renewal of Roman law. Undoubtedly, this and many other factors, such as the development of the Inquisition, influenced the Pope's decision. The very issue of torture in the bull was treated quite marginally, and the document was more concerned with inquisitorial proceedings. This paper is dominated by the historical and legal method, but the author also reaches for the dogmatic and legal or comparative methods. Before discussing in detail the content of the bull and the reasons for its announcement, the paper focuses on the figure and teaching of Innocent IV, who, between 1213 and 1225, studied law in Bologna. The bull of 1252 was addressed to the leaders of all Italian communes, i.e. to the podests, rectors, councils of Lombardy, Romagna, and the Marchia Tervisina. Torture was a means of obtaining a confession, which was very important in the catalogue of various sources of evidence, such as oaths sworn by the parties, witnesses, God's judgments, or documents. In light of Constitution 25 of the bull in question torture should not lead to the loss of body members or life itself. Its purpose was to get heretics to recant their errors and accuse other heretics known to them. The inquisitorial procedure itself strengthened the power of the Pope and the bishops. It was more rational than trial by ordeal.

Słowa kluczowe: Innocenty IV, tortury w średniowieczu, prawo rzymskie

Key words: Innocent IV, torture in the Middle Ages, Roman law

Wprowadzenie

Z pobudek humanitarnych i w poszanowaniu integralności psycho-fizycznej jednostki liczne instytucje i regulacje prawne chronią człowieka przed torturami, w tym także w postępowaniu procesowym cywilnym lub karnym czy prawie dowodowym¹. Nawet *Katechizm Kościoła Katolickiego* (nr 2298)

¹ Np. Konwencja o Ochronie Praw Człowieka i Podstawowych Wolności sporządzona w Rzymie dnia 4 listopada 1950 r., zmieniona następnie Protokołami nr 3, 5 i 8 oraz uzupełniona Protokołem nr 2 (Dz.U. 1993 nr 61, poz. 284), art. 3: „Nikt nie może być poddany torturom ani nieludzkiemu lub poniżającemu traktowaniu albo karaniu”.

traktuje tortury za moralnie niedopuszczalne i sprzeczne z poszanowaniem osoby i godności ludzkiej i wyjaśnia, że „W czasach minionych te okrutne praktyki były powszechnie stosowane przez legalne rządy w celu utrzymania prawa i porządku, często bez sprzeciwu ze strony pasterzy Kościoła, którzy w swoim sądownictwie przyjęli przepisy prawa rzymskiego dotyczące tortur (...)”². Mimo upływu wieków sięganie do tortur w celu wymuszenia od sprawcy zeznania jawi się wciąż otwartą kwestią filozoficzno-prawną. Dla jednych w szczególnych sytuacjach jak współczesny terroryzm międzynarodowy czy porwania dla okupu jest czymś, co czasami ma miejsce (np. *casus* Magnusa Gäfgena z 2002 r.), i jako takie mogłoby być prawnie uregulowane, dla drugich jest przykładem barbaryzacji i tworzenia złego prawa³.

Kwestia przesłuchania przy użyciu tortur stała się przedmiotem regulacji papieża Innocentego IV. Dnia 15 maja 1252 r. ogłosił on bullę *Ad extirpanda* (*Aby wykorzenić*), mocą której pozwalał władzy świeckiej i kościelnej na stosowanie tortur w procesach przeciwko heretykom. Dopuszczał przymuszanie heretyków w ich przyznaniu się do błędów i wskazywaniu na innych heretyków (*errores suos expresse fateri et accusare alios hereticos quos sciunt*)⁴. Trzynastowieczne podejście do innowierców nie tylko, kłóci się z aktualną koncepcją godności i praw człowieka, ale w żaden sposób nie współbrzmi z chrześcijańskim „imperatywem sumienia”⁵, jakim jest ekumenizm, który w każdym innowiercy każe dopatrywać się brata w wierze. Bulla papieża Innocentego IV stanowi także wyraz nieskuteczności metod lansowanych wcześniej przez wielu ludzi kościoła, którzy chcieli, aby w walce z heretykami uciekać się przede wszystkim do nawracania przez braterskie pouczenie, konfrontację, wykazywanie błędów, otwartą debatę, perswazję czy tworzenie właściwej lektury⁶.

Epoka powstania bulli papieskiej *Ad extirpanda* stała się przedmiotem badań wielu uczonych, z których chciałbym przywołać przede wszystkim Adama Wielomskiego⁷. Nad tekstem bulli pochylił się ostatnio Patrick Gilli i Julien Théry, którzy dokonali tłumaczenia wielu dokumentów papieskich z interesujących nas wieków, a które to ich zdaniem w dobie walki o supremację między

² *Katechizm Kościoła Katolickiego*, nr 2298, Poznań 1994, s. 521.

³ J. Zajadło, *Tortury jako problem filozoficzno-prawny?*, „Gdańskie Studia Prawnicze” 2007, t. 17, s. 627-637.

⁴ P. Gilli, J. Théry, *Le gouvernement pontifical et l'Italie des villes au temps de la théocratie (fin-XIIe-mi-XIVe s.)*. *Sources latines réunies, présentées et traduites par Patrick Gilli et Julien Théry*, Montpellier 2010, s. 578-580.

⁵ Na temat ekumenizmu zob. Jan Paweł II, *Encyklika Ut unum sint* Ojca Świętego Jana Pawła II o działalności ekumenicznej, Wrocław 2000.

⁶ P. Kras, „Jak chwycić lisy w Pańskiej winnicy”? *Treści antyheretyckie w kazaniach św. Bernarda z Clairvaux i Hélinanda z Froidmont*, „Roczniki Historyczne” 2014, t. 80, s. 73-94.

⁷ A. Wielomski, *Teokracja papieska 1073-1378. Myśl polityczna papieży, papalistów i ich przeciwników*, Warszawa 2018.

papiestwem, a cesarstwem są przykładem interwencjonizmu teokratycznego i sposobów walki Kościoła z herezjami, a także próbą pozyskania komun środkowo-północnej Italii do swojej polityki duchowo-doczesnej⁸.

W niniejszym artykule autor szuka odpowiedzi na pytanie dlaczego papież Innocenty IV ogłosił taką bullę w 1252 r., mocą której przyzwolił na stosowanie tortur w procesie i chce zaprezentować jej treść jak i wskazać na czynniki nań rzutujące. Autor bada dokument papieża romanisty umiejscawiając go nie tylko w kontekście średniowiecznej kanonistyki, ale odnosi go do elementów prawa rzymskiego czy ówczesnej procedury inkwizycyjnej. Treść dokumentu papieskiego każe myśleć, że dochodzenie do prawdy jest nieustannym wysiłkiem i procesem twórczym.

1. Autor bulli *Ad extirpanda*

Bulla papieża Innocentego IV *Ad extirpanda* została ogłoszona 15 maja 1252 r. w Perugii⁹. Sinibaldo Fieschi urodził się ok. 1200 r., prawdopodobnie w Genui, natomiast zmarł 7 grudnia 1254 w Neapolu i tam został pochowany. Wychował się pod opieką stryja Opizjusza – biskupa Parmy. W kronice z XIV w. zachowała się informacja, że pobierał nauki w Parmie¹⁰. Między 1213, a 1225 r. studiował prawo w Bolonii, gdzie miał słuchać wykładów Azona, Jakuba Balduiniego i Akursjusza¹¹. Brakuje raczej dowodów na to, by twierdzić, że Sinibaldo nauczał prawa w Bolonii, aczkolwiek zdania uczonych różnią się co do tego. Mauri Sarti i Mauri Fattorini uważali, że Sinibaldo mógł nauczać w tym mieście¹². Vito Piergiovanni twierdził, że raczej nie¹³. Sinibaldo piastował

⁸ P. Gilli, J. Théry, op. cit., passim.

⁹ W tym mieście papież miał przebywać od 5 listopada 1251 r. do kwietnia 1253 r., P.Y. Le Pogam, *De la «Cité de Dieu» au «Palais du Pape». Les résidences pontificales dans la seconde moitié du XIIIe siècle (1254–1304)*, Rome 2005, s. 203-268.

¹⁰ M.L. Delisle, *Notice sur la Chronique d'un dominicain de Parme*, Paris 1896, s. 12: „Nota quod iste Papa studuit Parme in grammaticallibus et maritavit tres sorores”.

¹¹ A. Dębiński, *Kościół i prawo rzymskie*, Lublin 2007, s. 86, przypis 282.

¹² M. Sarti, M. Fattorini, *De claris Archigymnasii Bononiensis Professoribus*, I, Bologna 1888–1896, s. 423: „In nostris igitur scholis eruditus, non dubito quin in iisdem jus pontificium interpretatus sit, cui nimirum totum se dedit, quamquam juris etiam civilis cognitione excelluerit, ut ejus scripta demonstrant. Si id verum esset, quod narrat Pancirolus, Joannem Fabrum celebrem jurisconsultum gallum ejus auditorem fuisse, existimari posset, Sinibaldum Fliscum, praeter jus canonicum, in quo summus evasit, etiam jus civile professum esse. Sed et locus ille, quem ex ipsius Fabri commentariis in libros Institutionum affert Pancirolus, quidvis aliud significat, et plane manifestum est, Joannem Fabrum, Philippo Valesio in Gallia regnante, saeculo integro posi Innocentii IV tempora floruisse”.

¹³ V. Piergiovanni, *Norme, scienza e pratica giuridica tra Genova e l'Occidente medievale e moderno*, Genova 2012, s. 540: „È abbastanza ragionevole ritenere che, data la fama da lui acquisita come giurista, i suoi allievi avrebbero tratto motivo di orgoglio e di prestigio dal fatto di averlo avuto come maestro, anche se per brevissimo tempo, e non avrebbero certo mancato di ricordarlo nelle loro opere”; zob. także V. Piergiovanni, „Sinibaldo dei Fieschi decretalista. Ricerche sulla vita”, *Collectanea Stephan Kuttner* IV, „Studia Gratiana” 1967, vol. 14, s. 126-154.

wiele funkcji w kościele. Pracował w kurii rzymskiej, gdzie był audytorem (*auditor litterarum contradictarum*). W 1227 r. został mianowany kardynałem. Był także wicekanclerzem Kościoła rzymskiego, a w latach 1235–1240 zarządcą marchii Ankony. 25 czerwca 1243 r. został wybrany papieżem i był nim do 7 grudnia 1254 r. Jego pontyfikat cechowała nieufność wobec cesarza Fryderyka II Hohenstaufa, co zaowocowało papieskim rezydowaniem w Lyonie¹⁴. W 1245 wysłał misjonarzy do wielkiego chana mongolskiego. Wspierał wyprawę krzyżową króla Francji Ludwika IX z 1248 r. Sinibaldo Fieschi opisywał kościół katolicki w kategorii osoby prawnej tym samym podkreślając jego podmiotowość i niezależność względem ówczesnych struktur państwowych¹⁵. Rozbudowywanie inkwizycji przez Innocentego IV wpisywało się w nurt rozszerzania uprawnień Stolicy Apostolskiej¹⁶. Papież Innocenty IV był kontynuatorem idei hierokratycznych papieża Innocentego III i Grzegorza IX. Chciał podporządkowania władzy świeckiej władzy kościelnej. Adam Wielomski pisze, że dla wielu antykościelnych historyków to właśnie papież Innocenty IV stał się „archetypem teokracji, pazerności, zaborczości, klerykalizmu i wszelkich możliwych wad i występków”¹⁷. Koncepcja korelacji władzy papieskiej i cesarskiej w ujęciu Innocentego IV nie zawsze była spójna. Czasami papież ów głosił poglądy dualistyczne, bazujące na poszanowaniu rozdzielności odpowiednich kompetencji poszczególnej władzy, a kiedy indziej zdecydowanie dawał priorytet władzy papieskiej. W jego mniemaniu ta miała nawet prawo do interwencji politycznych włącznie z deponowaniem cesarza w sytuacjach obojętności na niesprawiedliwości, biedę, los wdów czy napadanie pielgrzymów. Władzę papieską miał za pochodzącą bezpośrednio od Boga, gdy inne już tylko pośrednio, co więcej ich nadanie od Boga dokonywało się właśnie za pośrednictwem papieża. Innocenty IV uważał, że jego władza rozciąga się nie tylko nad chrześcijanami, ale także i nad poganami¹⁸.

Papież Innocenty IV ogłosił trzy urzędowe zbiory prawa kanonicznego. W pierwszym, promulgowanym bullą *Cum nuper in Concilio Lugdunensi* 25 sierpnia 1245 r. włączał do zbioru Grzegorza IX z 1234 r. konstytucje Soboru Lyonńskiego I z 1245 r. wraz z ósmioma wcześniejszymi dekretami papieskimi. W drugim zbiorze, promulgowanym mocą bulli *Cum inter* z 21 kwietnia 1246 r.

¹⁴ P. Pouzet, *Le pape Innocent IV à Lyon. Le Concile de 1245*, „Revue d'histoire de l'Eglise de France” 1929, t. 15, nr 68, s. 281-318.

¹⁵ S. Panizo Orallo, *Persona jurídica y ficción. Estudio de la obra de Sinibaldo de Fieschi (Inocencio IV)*, Pamplona 1975, s. 170-178.

¹⁶ K. Śmigiel, s.v. *Innocenty IV, Sinibald Fieschi*, [w:] *Encyklopedia Katolicka* (dalej: EK), t. 7, red. M. Daniluk i in., Lublin 1997, kol. 250.

¹⁷ A. Wielomski, op. cit., s. 233.

¹⁸ Szerzej zob. Ibidem, s. 228-243; M. Pacaut, *L' autorité pontificale selon Innocent IV*, „Le Moyen Age” 1960, t. 66, s. 85-119; J.A., Cantini, *De autonomia iudicis saecularis et de Romani pontificis plenitudine potestatis in temporalibus secundum Innocentium IV*, „Salesianum” 1961, t. 23, s. 407-480.

zawarł konstytucję *Romana Ecclesia* i uprzednią konstytucję Grzegorza IX *Praesentium*. Zaś w trzecim zbiorze z 1253 r. chciał usunąć wątpliwości, jakie rodziły się z interpretowania wcześniejszych jego zbiorów¹⁹. Papieża określano *pater et organum veritatis*, co odnotował choćby Cyrillus Rubeus w *De Morientium eleemosynis* z 1680 r.²⁰ Zachowały się jego 8352 listy, które w dużej mierze przywołują różne kwestie prawa²¹. Oprócz zbiorów oficjalnych opublikował także komentarze do dekretów Grzegorza IX²². W dziele *Apparatus in quinque libros decretalium* z ok. 1250 wykracza poza teksty zebrane przez Rajmunda z Pennafort i komentuje kanony soboru lyońskiego i dokumentu *Romana mater*. Sięga do metody innych ówczesnych kanonistów, którzy komentując śledzą porządek tekstów, czasami sięga do formy scholastycznej: prezentuje kwestie za i przeciw, a następnie rozwiązanie. Gabriel le Bras podkreśla, że papież prezentując układ tekstów „jest równocześnie rygorystyczny, słuszny, autorytarny i liberalny”, co więcej, pisze, że papież to jurysta, a nie teolog, i że jest bliższy Ulpianowi, niżli Hieronimowi²³. W dziele Innocentego IV liczba odniesień do *Corpus justyniańskiego* jest wielka²⁴. Sięganie do *Apparatus* bazowało na znajomości *Corpus Iustiniani*. Dzieło to jest przykładem oddziaływania prawa rzymskiego na kanoniczne, przykładem *utrumque*.

2. Treść bulli *Ad extirpanda*

Bulla *Ad extirpanda* została zaadresowana do przywódców wszystkich komun północnej Italii czyli do podestów, rektorów, rad Lombardii, Romanii, Marchii Trewizańskiej (Treviso)²⁵. Jak zaznaczył papież celem bulli było „wykorenczenie z ludu chrześcijańskiego kąkolu heretyckiej deprawacji”²⁶. Ogłoszenie bulli papieskiej było bezpośrednią reakcją papieża na zamordowanie dominikanina Piotra z Werony, który przez papieża Innocentego IV został uczyniony inkwizytorem dla Mediolanu i Como. Naraziwszy się katarom i podejmując z nimi publiczne dysputy, został napadnięty, wskutek czego zmarł 6 kwietnia 1252 r.²⁷ Po śmierci Fryderyka II, która miała miejsce w 1250 r., papież chciał wzmocnić represjonowanie herezji na półwyspie²⁸.

W prezentowanej powyżej bulli na 38 konstytucji tylko jedna, 25, dotyczyła tortur.

¹⁹ P. Hemperek, W. Góralski, *Historia źródeł i nauki prawa kanonicznego*, Lublin 1995, s. 104.

²⁰ Cyrilli Rubei Bargomatis, *De Morientium eleemosynis*, Lugundi 1680, s. 67.

²¹ P. Pouzet, op. cit., s. 281-318.

²² K. Dopierała, *Księga papieży*, Poznań 1996, s. 207.

²³ G. Le Bras, *Innocent IV romaniste. Examen de l'Apparatus*, „Studia Gratiana” 1967, vol. 11, s. 311.

²⁴ Szerzej zob. ibidem, s. 312-321.

²⁵ P. Gilli et J. Théry, op. cit., s. 571.

²⁶ Ibidem. Tłumaczenie własne.

²⁷ S. Brzozowski, s.v. *Piotr z Werony*, [w:] EK, t. 15, red. E. Gigilewicz i in., Lublin 2011, kol. 656.

²⁸ P. Gilli et J. Théry, op. cit., s. 550.

„Niechaj podesta czy rektor ponadto będą zobowiązani do torturowania wszystkich heretyków, których będą więzili, jako prawdziwych złodziei, zabójców dusz, rabusiów sakramentów bożych i wiary chrześcijańskiej, tak aby ci wyraźnie wypowiedzieli swoje błędy i oskarżyli innych heretyków, im znanych, zadenuncjowali ich dobra i ich wyznawców, gospodarzy i obrońców, na wzór rabusiów i złodziei dóbr doczesnych przymuszanych do oskarżania swoich współników i wyznawania przestępstwa, których się dopuścili, ale tak aby nie utracili członków ciała czy nie zeszedli z tego świata”²⁹.

W bulli pojawia się łacińskie słowo *cogere*, pochodzące od *cogo*, 3 *coegi*, *coactum* oznaczające m.in. „zmuszać, cierpieć gwałt, przycisnąć, ograniczyć, utrzymywać w karności...”³⁰. Bulla *Ad extirpanda* zobowiązywała podestatów jak i rektorów, którzy kierowali swoimi okręgami, a także, którzy będą nimi kierować do złożenia przysięgi, że będą realizować postanowienia konstytucji jak i czuwać nad ich wypełnianiem przez wszystkich im poddanych. W przeciwnym razie nikt nie musiał być im posłuszny, a co więcej narażali się oni na karę dwustu marek *ducentarum marcarum* (I). Mieli wygnać heretyków obu płci z terytoriów im podległych i nie pozwolić, by ci mieszkali czy byli na jakimkolwiek obszarze ich jurysdykcji. Znalazłszy jakiegokolwiek mieli go swobodnie i bezkarnie uwięzić (II).

Podesta³¹ czy rektor³² w przeciągu trzech dni od objęcia swojego urzędu powinni powołać komisję złożoną z dwunastu doświadczonych mężczyzn, dwóch notariuszy, i dwóch pomocników, a nawet więcej jeśli byłaby taka potrzeba wybranych przez biskupa, dwóch dominikanów i dwóch franciszkanów delegowanych przez swoich przełożonych (III). Komisja miała zadbać o to, aby heretycy płci męskiej i żeńskiej zostali uwięzieni i podporządkowani biskupom, a ich dobra skonfiskowane (IV). Podesta czy władze miasta na koszt komuny mieli dostarczyć takich pochwyconych heretyków tam, gdzie wskazał biskup, jego wikarzy czy inkwizytorzy, zgodnie z jurysdykcją diecezjalną biskupa (V). *Officiales* wykonując swoje czynności mieli cieszyć się pełnym zaufaniem i nie należało przeciwstawiać się ich ocenie, jeśli tylko dwóch, trzech czy większość z nich

²⁹ Tłumaczenie własne. „XXV. Teneatur pretereā potestas seu rector omnes hereticos quos captos habuerit cogere, citra membri diminutionem et mortis periculum, tanquam vere latrones et homicidas animarum et fures sacramentorum Dei et fidei christiane, errores suos expresse fateri et accusare alios hereticos quos sciunt et bona eorum et credentes et receptatores et defensores eorum, sicut coguntur fures et latrones bonorum temporalium accusare suos complices et fateri maleficia que fecerunt”.

³⁰ Szerzej zob. J. Sondel, *Słownik łacińsko-polski dla prawników i historyków*, Kraków 1997, s. 165.

³¹ Na temat podesty zob. więcej V. Franchini, *Saggio di ricerche sull'istituto del Podestà nei comuni medievali*, Bolonia 1912; E. Artifoni, *I podestà professionali e la fondazione retorica della politica comunale*, „Quaderni storici. Nuova serie” 1986, t. 21, nr 63, s. 687-719.

³² Odnośnie do rektorów zob. więcej G. Ermini, *I rettori provinciali della Stato della Chiesa da Innocenzo III all'Albornoz*, [w:] G. Ermini, *Ricerche storico-giuridiche*, a cura di O. Capitani, E. Menestò, Spoleto 1997, s. 573-648.

była obecna (VI). Gdy byli oni powoływani na swój urząd składali przysięgę, że będą wiernie egzekwować wszelkie postanowienia bulli (VII). *Officium* wyżej wzmiankowanych członków miało nie przekraczać 6 miesięcy (XII) i w czasie pełnienia konkretnych obowiązków tzn. gdy opuszczali w tym celu miasto, miało owocować dniówką w wysokości 18 funtów cesarskich srebra, która miała zostać wypłacona w przeciągu trzech dni po powrocie do miasta czy danego miejsca (XIII). Tacy *officiales* byli zwalniani od wszelkich innych obowiązków, aby swobodnie móc wykonywać swoje funkcje (XV). Bulla wspomina także inkwizytorów delegowanych przez Stolicę Apostolską, którym podesta powinien zapewnić rycerza (*miles*) czy jakiegoś innego towarzysza (*assessor*), gdyby potrzebowali ochrony (XIX). Podobnie rzecz się miała, gdyby takiej potrzeby doświadczał biskup czy jego wikariusz. Gdyby ktoś nie pomógł członkom *officium* w pochwyceniu, złupieniu czy badaniu heretyka miał ponieść karę wygnania czy zapłacić 25 *librarum imperialium* (XIX). Heretycy pochwyceni mieli być pilnowani w specjalnych więzieniach (XXI). W przeciągu 15 dni od uwięzienia podesta czy rektor powinni przekazać heretyka biskupowi czy jego wikariuszowi czy inkwizytorom. Ci mieli poddać badaniu osobę heretyka i ocenić herezję (XXIII). Po skazaniu przez trybunał inkwizycyjny władza świecka powinna natychmiast ponownie przejąć skazanych ewentualnie najpóźniej w przeciągu 5 dni w celu wyegzekwowania na nich wyroku (XXIV). W świetle najbardziej interesującego nas przepisu XXV tortury heretyków nie powinny skutkować utratą członków ciała czy samego życia. Papież przyrównał heretyków do prawdziwych złodziei, zabójców dusz, rabusiów sakramentów bożych i wiary chrześcijańskiej. Bulla ta nakazywała nawet zburzenie domu, gdzie zostanie odnaleziony heretyk, poza sytuacją, gdy właściciel domu przyczynił się do odnalezienia takiego człowieka (XXVI). Papież nakazywał także odczytywanie nazwisk tych osób trzy razy w roku podczas publicznego zgromadzenia. Zgodnie z wolą papieską władze świeckie powinny prowadzić wykazy osób dotkniętych infamią czy wygnanych za herezję i to w czterech identycznych egzemplarzach, z których jeden będzie w posiadaniu komuny miejskiej, drugi biskupa, trzeci dominikanów, czwarty franciszkanów (XXVIII)³³. Co więcej, podesta czy rektor byli zobowiązani do odszukania dzieci i wnuków heretyków w celu zakazu piastowania jakichkolwiek urzędów publicznych (XXIX). Skazanie za herezję nie mogło być odwołane przez zgromadzenie publiczne czy radę (XXXII). Podesta czy władze miejskie powinni dokonać zmian poszczególnych statutów czy zbiorów praw, gdyby stały one w sprzeczności z prezentowaną treścią bulli (XXXVII). Widać, że papież wielką uwagę przywiązywał także do tego, aby treść bulli nie była fałszowana (XXXVIII).

³³ Na temat relacji Innocentego IV z franciszkanami zob. szerzej L. Pisanu, *L'attività politica di Innocenzo IV e i Francescani (1243-1254)*, Roma 1969.

Bulla *Ad extirpanda* przewidywała w przypadku heretyków obu płci i to niezależnie jak oni byliby określani różne kary: banicję, konfiskatę majątku, kary pieniężne, jednak nie karę główną. Ustawodawca chciał wyeliminować heretyków z terytoriów przywódców komun północnej Italii, do których bulla była adresowana. Przewidywał kary nie tylko dla heretyków, ale i tych, którzy przeszkadzaliby w ich ujawnieniu czy schwytaniu. Bulla mówi o *officiales* i procedurze, którą oni mają się kierować, o ich liczbie, składzie, sposobie powoływania, przysiędze, sposobie wynagradzania, środkach ochrony im przysługujących. Zatem kreśli obraz trybunału inkwizycyjnego, nawet jeśli termin ten nie pada. Działania władz miejskich są podporządkowane w tej kwestii wytycznym trybunałów inkwizycyjnych. Gdy bulla nie przewiduje tortur jako kary za herezję, to mocą konstytucji XXV dopuszcza je jako instrument służący do wydobycia informacji od heretyków w procesie ich przyznania się do herezji czy także wskazania innych heretyków. Jordan Bishop słusznie uważa, że treść bulli pozwala nam wnioskować, że uciekanie się do tortur dotyczyło tak oskarżonych jak i świadków³⁴. W gruncie rzeczy bulla nie mówi nam o tym, ile razy można było torturować i czy duchowni mogli osobiście kierować wymierzaniem tortur. Papież Aleksander IV w bulli *Ut negotium fidei* z 7 lipca 1256 r. przyzna inkwizytorom prawo wzajemnego rozgrzeszania się z kanonicznych nieprawidłowości³⁵. Bulla *Ad extirpanda* została potwierdzona przez Aleksandra IV w 1259 r. i przez Klemensa IV w 1265 r.³⁶

3. Wokół racji ogłoszenia bulli Innocentego IV

Już Ulpian w księdze pięćdziesiątej siódmej Komentarza do edyktu pisał, że „jako «przesłuchanie z użyciem tortur» winniśmy rozumieć zadawanie cierpienia i bólu fizycznego dla wydobycia prawdy” (*‘Quaestionem’ intellegere debemus tormenta et corporis dolorem ad erundam veritatem*), czyli przesłuchanie *per vim et tormenta* coś co niektórzy nazywają „katownią” (*mala mansio*) (D. 47,10,15,41). Dodawał, że torturami nie jest zwykle zadawanie pytań czy lekkie przestraszenie. W odniesieniu do tortur posługiwano się łacińskimi terminami jak: *tormentum* (D. 48,18,1,1), *quaestio* (D. 48,18,1pr.) czy *poena*

³⁴ J. Bishop, *Aquinas on Torture*, „*New Blackfriars*” 2006, t. 87, nr 1009, s. 229.

³⁵ C. Jallamion, *Entre ruse du droit et impératif humanitaire: la politique de la torture judiciaire du XIIIe au XVIIIe siècle*, „*Archives de politique criminelle*” 2003, nr 25, s. 22. *Ut negotium fidei* „(...) mutuo vobis super hiis absolvere juxta formam ecclesiae, ac vobiscum auctoritate vestra dispensare possitis...” H.C. Lea, *A History of the Inquisition of the Middle Ages*, vol. I, ed. by Anthony Uyl, Ontario 2016, s. 239.

³⁶ Ibidem, s. 22, przypis 57. Aleksander IV ogłosił bullę, w której przywołał zasadniczo treść bulli *Ad extirpanda* pomijając jej konstytucje 3-19, 21-24 et 30-38, P. Gilli et J. Théry, op. cit., s. 550.

plebeiorum (C. 9,41,11)³⁷. Torturom często towarzyszyły: *investigatio* (CTh. 9,21,2), *indagatio* (CTh. 9,35,3) czy *inquisitio* (CTh. 9,5,1). Zwyczajowo tortury w celu wykrycia przestępstw były stosowane w Rzymie względem niewolników, gdy nie przyznawali się będąc obwinionymi, ewentualnie, gdy w procesie karnym składali zeznania w charakterze świadka. Za Tyberiusza zaczęto stosować tortury wobec obwinionych, a za Sewerów względem świadków, będących wolnymi. Za dominatu stosowanie tortur było praktykowane już nie tylko względem *humiliores*, ale także i *honestiores* w sprawach o *crimen maiestatis*, czary czy fałszerstwo³⁸. Uciekanie się do tortur w procesach cywilnych było rzadkością, co można wywnioskować z tekstu Scaevoli (D. 49,6,2)³⁹.

Rzymianie byli świadomi zawodności tortur. Nie dawali zawsze wiary zeznaniom uzyskanym na torturach, ale też nie odrzucali ich apriorycznie. Wiedzieli, że jedni są w stanie wytrzymać dużą dawkę bólu, a drudzy powiedzą cokolwiek byleby nie cierpieć (D. 48,18,23). Oktawian August nie chciał, aby tortury stosowane były już na początku badania sprawy (D. 48,18,1). Hadrian uważał, że aby uciec się do torturowania trzeba było nabrać pewności, że dane przestępstwo zostało popełnione i że istnieją poszlaki, które wskazywałyby na daną osobę. Zaczynano od osób najbardziej podejrzanych czy bojaźliwych (D. 48,18,2). Nie ceniono zeznań nieprzyjaciół poddawanym torturom (D. 48,18,24). Nie uciekano się do torturowania osób, które nie ukończyły

37 Szerzej zob. L. Angliviel de la Beaumelle, *Les mots de la torture au IV^e siècle*, [w:] *La torture judiciaire. Approches historiques et juridiques*, vol. 1, sous la direction de B. Durand avec la collaboration de L. Otis-Cour, Lille 2002, s. 295-309.

38 W. Litewski, *Rzymski proces karny*, Kraków 2003, s. 97. Szerzej zob. R. Vigneron, *La «question» judiciaire vue par les juriconsultes romains*, [w:] *La torture judiciaire. Approches...*, s. 277-294; Y. Thomas, *Les procédures de la majesté, la torture et l'enquête depuis les Julio-Claudiens*, [w:] *Mélanges à mémoire d'André Magdalain*, Paris 1998, s. 477-500; B. Sitek, „*Quaestionem*” *intelligere debemus tormenta et corporis dolorem ad eruendam veritatem*, [w:] *Crimina et mores. Prawo karne i obyczaje w starożytnym Rzymie*, red. M. Kuryłowicz, Lublin 2001, s. 161-168; K. Amiełańczyk, *Quaestio per tormenta. O wartości dowodowej zeznań uzyskanych za pomocą tortur w rzymskim procesie karnym okresu pryncypatu*, [w:] *O prawie i jego dziejach. Księgi dwie. Studia ofiarowane Profesorowi Adamowi Lityńskiemu w czterdziestopięciolatecie pracy naukowej i siedemdziesięciolecie urodzin*, ks. I, Białystok – Katowice 2010, s. 51-62; D. Nowicka, *Prawo dowodowe w starożytnym Rzymie*, [w:] *System Prawa Karnego Procesowego*, red. nac. P. Hofmański, t. 8, cz. 1: *Dowody*, red. naukowa J. Skorupka, autorzy: Ł. Błaszczak, D. Gruszecka, B. Janusz-Pohl, J. Kasprzak, M. Kłopotcka-Jasińska, J. Koredczuk, K. Kremens, H. Kuczyńska, C. Kulesza, D. Nowicka, Sz. Pawelec, M. . Ptak, M. Rogacka-Rzewnicka, J. Rominkiewicz, A. Sakowicz, J. Skorupka, D. Solodov, D. Wąsik, Warszawa 2019, s. 717-743; M. Jońca, s.v. *Tormenta*, [w:] *Leksykon rzymskiego prawa karnego. Podstawowe pojęcia*, red. idem, Warszawa 2022, s. 274-275.

39 D. 49,5,2 (Scaevola libro quarto *regularum*): „Ante sententiam appellari potest, si quaestionem in civili negotio habendam iudex interlocutus sit, vel in criminali, si contra leges hoc faciat”. Zob. także S. Schiavo, *Cesare Beccaria, la tortura e i „romani legislatori”*, „Diritto@Storia. Rivista Internazionale di Scienze Giuridiche e Tradizione Romana” 2016, nr 14. <https://www.dirittoestoria.it/14/tradizione/Schiavo-Beccaria-tortura-romani-legislatori.htm>, [dostęp: 12.02.2023 r.].

14 roku życia (D. 48,18,10; D. 48,18,15,1), kobiet w ciąży (D. 48,19,3) czy niewolnika chorego psychicznie (D. 29,5,3,11). W przypadku zbrodni zdrady stanu (*in maiestatis crimine*) wszyscy bez wyjątku mogli być poddani torturom, gdy wymagała tego sprawa (D. 48,18,10,1). Tortury były środkiem uzyskania przyznania się obwinionego lub wiarygodnych zeznań świadków, choć nie stanowiły odrębnego dowodu⁴⁰.

Bulla papieska *Ad extirpanda* wpisywała się w politykę walki papieży z herezjami, która skutkowałą nie tylko dopuszczeniem tortur podczas przesłuchań, ale i możliwością kary śmierci. Kościół pierwszych wieków strzegąc jedności wiary nie stosował siły w sytuacjach, gdy ktoś błędził w wierze. Preferował polemikę, unikanie takich osób czy wreszcie karę ekskomuniki. Takie było stanowisko Tertuliana, Orygenesza Cypriana czy Laktancjusza. Po edykcie mediolańskim władcy świeccy chętnie regulowali kwestie religijne mając na celu ochronę jedności państwa. Nakładali sankcje na heretyków i apostatów, choć ich ustawy nie zawsze były wprowadzane w życie. W sposób szczególny zwalczali w cesarstwie wyznawców manicheizmu (CTh. 16,5,3; CTh.16,5,9; CTh. 16,5,9,1; CTh.16,5,18; CTh. 16,5,40; CTh. 16,5,40,1; CTh. 16,5,65,2;)⁴¹. Sprzeciwianie się karaniu śmiercią heretyków widać u Syracjusza, Gelazego I, św. Ambrożego, św. Marcina z Tours, św. Atanazego, św. Hilarego z Poitiers czy innych⁴². Gdy kary kościelne biskupów wczesnego średniowiecza za herezję były lekceważone władcy świeccy jak np. król Francji Robert II Pobożny (X/XI w.) czy cesarz Henryk III (XI w.) karali heretyków karą główną w oparciu o sankcje przewidziane za czary. W XII w. papieże (Aleksander III, Lucjusz III), sobory (Lateraneński III 1179) i synody (Tours 1164) zwracali się z apelem do władców świeckich, by skutecznie przeciwdziałali herezjom. Jeszcze w bulli z 1184 r. *Ad abolendam diversarum haeresium pravitatem*, w której papież Lucjusz III nakazał biskupom wyszukiwanie w swoich diecezjach osób podejrzanych o herezję nie ma wzmianki o prześladowaniach fizycznych czy karze śmierci. Innocenty III w bulli *Vergentis in senium*, datowanej na 25 marca 1199 zrównał przestępstwo herezji z *crimen laese maiestatis*. To ostatnie w wielu krajach było karane ówczesnie śmiercią. Bullą *Ad eliminanda* z 23 września 1207 Innocenty III zdecydował o podziale dóbr skonfiskowanych heretykom w *patrimonium* św. Piotra. Ważnym krokiem w zwalczaniu herezji był Sobór Lateraneński IV z 1215 r., który w konstytucji III przewidywał szereg kar, jak degradacja godności, konfiskata mienia, ekskomunika, brak dostępu do sprawowania różnych funkcji, jednak nie karę śmierci. Sobór ten nakazał biskupom wykrywać, nawracać

⁴⁰ W. Litewski, op. cit., s. 97.

⁴¹ Szerzej zob. P. Sadowski, *Czy starożytni Rzymianie prześladowali tylko chrześcijan?*, [w:] *Urządzenie wolności przekonań religijnych i praw z niej wynikających*, red. S.L. Stadniczenko, S. Rabiej, Opole 2012, s. 23-43.

⁴² A. Weiss, s.v. *Inkwizycja*, [w:] EK, t. 7, red. M. Daniluk i in., Lublin 1997, kol. 240.

i karać opornych heretyków. Wydarzenie to było ważne w procesie powstawania inkwizycji. Fryderyk II w 1224 r. na mocy edyktu ogłoszonego w Padwie dla Lombardii przewidywał dla heretyków „zatwardziałych i recydywistów” karę śmierci przez spalenie na stosie. Synod w Tuluzie z 1228 r. doprecyzował szereg wskazań. Zwalczając herezje w Langwedocji nakazał biskupom kreowanie specjalnych urzędników śledczych, jak i określił trzy rodzaje kar: lekką pokutę (post, modlitwę, jałmużnę czy pielgrzymkę) dla żałujących swojego postępowania, średnią (więzienie) dla nawracających się tylko z pobudek strachu, ciężką (ekskomunikę i przekazanie ramieniu świeckiemu) dla zatwardziałych i recydywistów. W konstytucji *Excomunicamus et anathematisamus* papież Grzegorz IX w 1231 r. zebrał, powtórzył i podniósł do rangi prawa obowiązującego powszechnie w Kościele szereg wcześniejszych kościelnych konstytucji antyhereetyckich. Chciał, by śledztwo, proces i wyrok w procesach o herezję znajdowały się wyłącznie w kompetencji kościoła, a władze świeckie służyły tylko pomocą techniczną. Dwa lata później szczególną jurysdykcję w sądzeniu herezji powierzył dominikanom. Analizowana przez nas bulla Innocentego IV stanowiła zebranie i podsumowanie wcześniejszych rozporządzeń⁴³.

Uciekanie się do tortur w postępowaniu sądowym wynikało także z tego, że w prawie karnym postępowanie inkwizycyjne zaczęło wypierać postępowanie skargowe, w którym rozpoczęcie procesu uzależnione było od woli strony i charakteryzowało się jawnością. Procedury kontradiktoryjne epoki frankońskiej zaczęły ustępować miejsca postępowaniu inkwizycyjnemu ukierunkowanemu na poszukiwanie i rozprawienie się z przestępstwami w oparciu o inne metody. Na nowo odżyło zainteresowanie prawem rzymskim zwłaszcza w Bolonii. Elementy procedury skargowej były obecne w procesie cywilnym rzymskim epoki klasycznej, a procedury inkwizycyjnej w epoce poklasycznej. Wzrost liczby ludności i jej mobilność, bogacenie się miast, coraz większa anonimowość, jak i zmniejszanie się wiedzy sędziego o oskarżonym były czynnikami wpływającymi na to, że cierpienie charakterystyczne dla tortur stało się środkiem dostępu do sumienia podejrzanego⁴⁴. Sama nazwa postępowania inkwizycyjnego wywodzi się od słowa *inquisitio* – oznaczającego badanie czy dochodzenie. Wszczynano je z urzędu na podstawie denuncjacji, do której zobowiązani byli wszyscy. Oskarżony nie był stroną w procesie, a tylko przedmiotem postępowania sądowego. Postępowanie to było tajne i pisemne. Łączyło w jednej osobie funkcje przeprowadzającego dochodzenie, oskarżyciela i wyrokującego. Coraz mocniej do głosu dochodziła zasada legalnej teorii dowodowej. Inaczej rzecz się miała w zasadzie swobodnej oceny dowodów, gdzie organy procesowe kierują się swoim przekonaniem niezależnie od ustawowych reguł ocen dowodów. Osobną

43 Idem, s. 242.

44 C. Jallamion, op. cit., s. 15-18.

kwestią pozostaje początek legalnej teorii dowodowej, zwykle związanej z postępowaniem przed sądami kościelnymi, z wykorzystaniem procesu rzymsko-kanonicznego. Legalna ocena dowodów stawała się coraz bardziej powszechna od XII w.⁴⁵ Swoistym ustępstwem w zasadzie swobodnej oceny dowodów, „prapoczątkiem” legalnej teorii dowodowej była konstytucja Konstantyna Wielkiego z 334 r. (CTh. 11,39,3 = C. 4,20,9), na mocy której rozstrzygnięcie sędziowskie powinno być oparte na zeznaniach co najmniej dwóch świadków, jak i uznaniu za bardziej wiarygodne zeznania świadka wyższego stanu. Słusznie uważa Bartosz Zalewski, że konstytucja ta nie daje podstaw do twierdzenia o dominacji legalnej teorii dowodowej w późnorzymskim procesie karnym, a jedynie może być postrzegana jako „swoista «inspiracja» dla późniejszych prawodawców okresu średniowiecza i wczesnej nowożytności”⁴⁶. Jak słusznie zauważa Józef Koredczuk legalna teoria dowodowa prowadziła do prawdy formalnej i służyła podporządkowaniu sędziów władcy⁴⁷. Zatem procedura inkwizycyjna służyła wzmocnieniu władzy papieża czy biskupów. Była bardziej racjonalna od wcześniejszych ordaliów. W procesie inkwizycyjnym spośród różnych dowodów ich królową stało się przyznanie obwinionego, co następowało łatwiej wskutek zadanych tortur. Sędzia mógł obserwować reakcje oskarżonego czy świadka będących heretykami. Co więcej, sama zapowiedź użycia tortur sprzyjała uzyskaniu przyznania się do popełnienia przestępstwa⁴⁸. Marian Ptak pisząc o prawie dowodowym w okresie średniowiecza, mając świadomość, że niektórzy uważają inaczej, nie zalicza tortur do katalogu środków dowodowych. Wymienia przede

45 W sprawach niereligijnych do jej upowszechnienia przyczyni się dopiero *Constitutio Criminalis Carolinae* z 1532 r. Zob. J. Koredczuk, *Legalna teoria dowodowa i jej wpływ na rozwój inkwizycyjnego procesu karnego*, „Studia z Dziejów Państwa i Prawa Polskiego” 2009, t. 12, s. 86. Na temat stosowania tortur w świetle *Constitutio Criminalis Carolinae* szerzej zob. J. Koredczuk, *Prawo dowodowe w czasach nowożytnych*, [w:] *System Prawa Karnego Procesowego...*, s. 837-839. Cennymi pracami dostarczającymi informacji o torturach są prace Mariana Mikołajczyka, zwłaszcza jego dzieło *Proces kryminalny w miastach Małopolski XVI-XVIII wieku*, Katowice 2013, w którym to poddał analizie przedrozbiorowe prawo sądowe, zwłaszcza karne procesowe. Autor ten badał czy miejskie postępowanie w sprawach kryminalnych, czyli poważniejszych sprawach karnych, na terenie Małopolski, między epoką Odrodzenia, a upadkiem Rzeczypospolitej, zachowało bardziej charakter skargowo-kontradycyjny czy też inkwizycyjny. Dochodził do wniosku, że w obszarze wszczynania spraw można bardziej podkreślać elementy skargowe, ze wszczynaniem spraw na skutek skargi z zewnątrz, niżli inkwizycyjne dokonywane z inicjatywy organu orzekającego. Co więcej, wskazywał, że nad formalne reguły dowodowe w praktyce w tym czasie wyznaczono elementy zdrowego rozsądku. Dużą uwagę w procesach koncentrowano na osobie obwinionego niezależnie czy zeznania były wymuszane torturami czy też nie. Sięgano do tortur w zależności od wniosku powoda, którego to obciążano kosztami ich przeprowadzenia. Prawdopodobnie w II poł. XVII w. coraz chętniej sięgano po chłostę, mniej dolegliwą niżli stosowanie tortur, ibidem, s. 329 i n.

46 B. Zalewski, *Ustawodawstwo Konstantyna Wielkiego dotyczące przeprowadzania i oceny dowodów*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Rzeszowskiego. Seria Prawnicza” 2019, t. 24, s. 211-214.

47 J. Koredczuk, *Legalna teoria dowodowa...*, s. 90.

48 M. Ptak, *Prawo dowodowe w okresie średniowiecza*, [w:] *System Prawa Karnego Procesowego...*, s. 796. s. 745-833.

wszystkim przysięgę stron, świadków, sądy boże, dokumenty i przyznanie się do winy. Same tortury traktuje tylko jako sposób uzyskania przyznania się do winy⁴⁹.

Zakończenie

Prawo rzymskie inspirowało inne systemy prawne i rzutowało na przekonania wielu późniejszych myślicieli. Przykładowo Cesare Beccaria w swoim dziele *Dei delitti e delle pene* (1764) postulując zniesienie tortur w swojej argumentacji odnosił się do prawa rzymskiego. Niesłusznie uważał, że tortury w Rzymie były stosowane tylko wobec niewolników i słusznie, zgodnie z D. 48,18,1,23, że czasami mogą one prowadzić do prawdy, a czasami nie⁵⁰. Rzymianie byli świadomi zawodności tortur. Nie zawsze dawali wiary zeznaniom uzyskanym na torturach, ale też nie odrzucali ich apriorycznie. Wiedzieli, że jedni są w stanie wytrzymać dużą dawkę bólu, a drudzy powiedzą cokolwiek byleby nie cierpieć (D. 48,18,23). Sięgając do tortur chciano pozyskać informacje do rozstrzygnięcia jakiegoś sporu czy wydobycia prawdy. Zwykle były one stosowane w postępowaniu procesowym karnym, sporadycznie cywilnym.

Papież Innocenty IV na mocy bulli *Ad extirpanda* (25) w 1252 r. przyzwolił na sięganie do tortur w procesach heretyków, w celu ich przyznania się do herezji i wskazania na innych heretyków. Bulla ta wpisała się w cały szereg działań podejmowanych na przestrzeni dziejów w walce o prawowity przekaz depozytu wiary. Poświęcona była przede wszystkim postępowaniu inkwizycyjnemu. Kwestia tortur została tam potraktowana dość marginalnie i nie pozwalała na odpowiedzi na szereg rodzących się pytań, choćby o to czy można było torturować wielokrotnie czy tylko jednokrotnie. Papieżowi Innocentemu IV przyszło żyć i działać w czasach, gdy przywrócona została znajomość prawa rzymskiego, za sprawą Irneriusa i gdy dochodziło do symbiozy między prawem rzymskim i kanonicznym. Gdy starożytni Rzymianie okresu republiki sięgali po torturowanie niewolników, nawet gdy później to uległo zmianie i zaczęto je stosować względem wolnych, to średniowieczny papież wybrał możliwość, która pozwoliła mu torturować „niewolników” grzechu. Szereg działań średniowiecznych jak procesje biczowników każą myśleć, że bardziej ceniono wtedy zbawienie duszy, niżli trwanie ciała czy dobrostan człowieka. Trzynastowieczne podejście do innowierców nie tylko, kłóci się z dzisiejszą koncepcją godności, praw człowieka, humanitaryzmu i integracji psycho-fizycznej, ale w żaden sposób nie współbrzmi z chrześcijańskim „imperatywem sumienia”⁵¹, jakim jest ekumenizm, który w każdym innowiercy każe dopatrywać się brata w wierze.

⁴⁹ Ibidem, s. 798.

⁵⁰ S. Schiavo, op. cit.

⁵¹ Na temat ekumenizmu zob. *Ut unum sint* – encyklika z 1995 r. Jana Pawła II o działalności ekumenicznej.

Prawodawstwo papieża Innocentego IV sprzyjało uciekaniu się do tortur w procesach karnych różnych krajów. W XIII i XIV w. uciekanie się do tortur w ramach postępowania dowodowego w procesie inkwizycyjnym upowszechniło się na terenach ówczesnych Niemiec choć zapewne było ono praktykowane i wcześniej u schyłku XII w.⁵² W Anglii tortur nie stosowano raczej przed 1215 r. W XVII w. traktowano je tam już jako niezgodne z prawem królestwa⁵³.

Niewątpliwie decyzja Innocentego IV jest odbiciem nadmiernych związków między papieństwem a Cesarstwem, sojuszu między ołtarzem a tronem, przykładem sięgania po techniczną pomoc władz świeckich w kościelnych procesach o herezję. W analizowanej bulli *Ad extirpanda* papież w konstytucjach 20 i 30 przywoływał prawodawstwo Fryderyka II, z którym namiestnik szukał dobrych relacji, ale i którego karcił, gdy zaszła potrzeba⁵⁴. Bulla jest także wypadkową wielu ówczesnych nurtów myślowych i wypowiedzi średniowiecznych intelektualistów przyzwalających na tortury. Przyczyniła się on do wytworzenia pewnego klimatu sprzyjającego torturom w XIII w. Święty Tomasz z Akwinu, który dużo uwagi poświęcił sprawiedliwości, bardzo małe zainteresowanie wykazał torturami. Mimo wszystko jednak w książce *Expositio super Iob ad litteram* (nr 10), będącej najprawdopodobniej owocem jego nauczania braci w Orvieto, z lat 1261–1265, a prezentującej historię Hioba, kwestie Opatrzności i cierpienia, zredagowanej po 1262–1263 r. przywołał kwestię tortur, do których sędzia mógł uciekać się w celu poznania prawdy, na co pozwalało mu prawo. Akwinata wymienił trzy racje takiego stanu rzeczy: 1) ograniczenie poznania świadomości wewnętrznej torturowanego, 2) ograniczenie wiedzy człowieka, 3) podatność na zapomnienie⁵⁵.

Gdy w postępowaniu inkwizycyjnym wielką rolę nadawano przyznaniu się, tortury miały pomóc sędziemu w obserwowaniu reakcji podejrzanego o herezję i w jakiejś mierze świadczyły o bezradności ludzi kościoła w obliczu nowych zjawisk społecznych jak rozwój demograficzny, anonimowość, a przede wszystkim mnożenie się ruchów niszczących jedność chrześcijaństwa. Papież Innocenty IV wybrał rozwiązanie, które w żaden sposób nie korelowało z tym papieża Mikołaja I, który w liście z 13 listopada 866 r. do bułgarskiego cara Borysa o torturach w trakcie przesłuchań procesowych pisał, że „ani boskie, ani ludzkie

⁵² M. Ptak, op. cit., s. 781.

⁵³ Ibidem, s. 802.

⁵⁴ Przykładem jest bulla Innocentego IV *Ad apostolicae dignitatis apicem* – deponująca Fryderyka z 17 lipca 1245 r. ogłoszona na Soborze Lyońskim I, *Sacrorum Conciliorum nova et amplissima collectio*, vol. 23 (Mansi), Venetiis 1779, kol. 613-619.

⁵⁵ P. L'Hermite-Leclercq, *La torture judiciaire chez Thomas d'Aquin*, [w:] *La torture judiciaire. Approches...*, s. 331-360. Natomiast na temat opinii kanonistów w odniesieniu do tortur zob. H. A. Kelly, *Judicial Torture in Canon Law and Church Tribunals: From Gratian to Galileo*, „The Catholic Historical Review” 2015, Vol. 101, No. 4, s. 754-793.

prawo na to nie pozwala”⁵⁶. W przyjęciu zakazu sięgania do tortur, przez ustawodawstwa wielu krajów Europy, istotny dopiero będzie wiek osiemnasty⁵⁷. Tymczasem w Państwie Kościelnym (*Patrimonium Sancti Petris*) tortury, do których uciekano się coraz rzadziej formalnie zniesie dopiero papież Pius VII, po powrocie z uwięzienia i izolacji, na mocy art. 96 *motu proprio* pt. *Quando per ammirabile disposizione* z 6 lipca 1816 r. w tytule III pt.: *Organizzazione dei tribunali criminali*⁵⁸.

Bibliografia

- Amielańczyk K., *Quaestio per tormenta. O wartości dowodowej zeznań uzyskanych za pomocą tortur w rzymskim procesie karnym okresu pryncypatu*, [w:] *O prawie i jego dziejach. Księgi dwie. Studia ofiarowane Profesorowi Adamowi Lityńskiemu w czterdziestopięciolecie pracy naukowej i siedemdziesięciolecie urodzin*, ks. I, Białystok-Katowice 2010.
- Angliviè de la Beaumelle L., *Les mots de la torture au IV^e siècle*, [w:] *La torture judiciaire. Approches historiques et juridiques*, vol. 1, sous la direction de Bernard Durand avec la collaboration de Leah Otis-Cour, Lille 2002.
- Artifoni E., *I podestà professionali e la fondazione retorica della politica comunale*, „Quaderni storici. Nuova serie” 1986, t. 21, nr 63.
- Bishop J., *Aquinas on Torture*, „New Blackfriars” 2006, t. 87, nr 1009.
- Brzozecki S., s.v. *Piotr z Werony*, [w:] *Encyklopedia Katolicka*, t. 15, red. E. Gigilewicz i in., Lublin 2011.
- Cantini J.A., *De autonomia iudicis saecularis et de Romani pontificis plenitudine potestatis in temporalibus secundum Innocentium IV*, „Salesianum” 1961, t. 23.
- Cyryll Rubei Bargomatis, *De Morientium eleemosynis*, Lugundi 1680.
- Delisle M.L., *Notice sur la Chronique d'un dominicain de Parme*, Paris 1896.
- Dębiński A., *Kościół i prawo rzymskie*, Lublin 2007.
- Dopierała K., *Księga papieży*, Poznań 1996.

⁵⁶ *Nicolaus capitulis 106 ad Bulgarorum consulta respondet. 866 (Nov. 13). Epistola 99*, [w:] *Monumenta Germaniae Historica. Epistolarum* tomus VI, edidit Societas Aperiendis Fontibus rerum germanicarum Medii Aevi, Berolini 1925, s. 595, cap. 86: „Si fur vel latro deprehensus fuerit et negaverit quod ei impingitur, asseritis apud vos, quod iudex caput eius verberibus tundat et aliis stimulis ferreis, donec veritatem depromat, ipsius latera pungat. Quam rem nec divina lex nec humana prorsus admittit (...)”.

⁵⁷ C. Jallamion, op. cit., s. 35. Zob. także M. Klementowski, E. Skrętowicz, *Z dziejów zniesienia tortur w Polsce*, „Studia Kryminologiczne, Kryminalistyczne i Penitencjarne” 1979, t. 9, s. 374 i n.

⁵⁸ Art. 96: „L'uso dei tormenti, e la pena della corda, amendue già interdetti, rimangono perpetuamente aboliti, ed a quest'ultima è surrogata la pena di un anno di opera”.

- Ermini G., *I rettori provinciali della Stato della Chiesa da Innocenzo III all'Albornoz*, [w:] G. Ermini, *Ricerche storico-giuridiche*, a cura di O. Capitani, E. Menestò, Spoleto 1997.
- Franchini V., *Saggio di ricerche sull'instituto del Podestà nei comuni medievali*, Bologna 1912.
- Gilli P., Théry J., *Le gouvernement pontifical et l'Italie des villes au temps de la théocratie (fin-XIIIe-mi-XIVe s.)*. Sources latines réunies, présentées et traduites par Patrick é et Julien Théry, Montpellier 2010.
- Hemperek P., W. Góralski, *Historia źródeł i nauki prawa kanonicznego*, Lublin 1995.
- Jallamion C., *Entre ruse du droit et impératif humanitaire: la politique de la torture judiciaire du XIIIe au XVIIIe siècle*, „Archives de politique criminelle” 2003, nr 25.
- Jan Paweł II, *Encyklika Ut unum sint Ojca Świętego Jana Pawła II o działalności ekumenicznej*, Wrocław 2000.
- Jońca M., s.v. Tormenta, [w:] *Leksykon rzymskiego prawa karnego. Podstawowe pojęcia*, red. M. Jońca, Warszawa 2022.
- Katechizm Kościoła Katolickiego*, Poznań 1994.
- Kelly H.A., *Judicial Torture in Canon Law and Church Tribunals: From Gratian to Galileo*, „The Catholic Historical Review” 2015, Vol. 101, No. 4.
- Koredczuk J., *Legalna teoria dowodowa i jej wpływ na rozwój inkwizycyjnego procesu karnego*, „Studia z Dziejów Państwa i Prawa Polskiego” 2009, t. 12.
- Koredczuk J., *Prawo dowodowe w czasach nowożytnych*, [w:] *System Prawa Karnego Procesowego*, red. nac. P. Hofmański, t. VIII cz. 1, Dowody, red. naukowa J. Skorupka, autorzy: Ł. Błaszczak, D. Gruszecka, B. Janusz-Pohl, J. Kasprzak, M. Kłopotcka-Jasińska, J. Koredczuk, K. Kremens, H. Kuczyńska, C. Kulesza, D. Nowicka, Sz. Pawelec, M. J. Ptak, M. Rogacka-Rzewnicka, J. Rominkiewicz, A. Sakowicz, J. Skorupka, D. Solodov, D. Wąsik, Warszawa 2019.
- Kras P., „*Jak chwytać lisy w Pańskiej winnicy?*” *Treści antyheretyckie w kazaniach św. Bernarda z Clairvaux i Hélinanda z Froidmont*, „Roczniki Historyczne” 2014, t. 80.
- L'Hermite-Leclercq P., *La torture judiciaire chez Thomas d'Aquin*, [w:] *La torture judiciaire. Approches historiques et juridiques*, vol. 1, sous la direction de Bernard Durand avec la collaboration de Leah Otis-Cour, Lille 2002.
- Le Bras G., *Innocent IV romaniste. Examen de l'Apparatus*, „Studia Gratiana” 1967, vol. 11.
- Le Pogam P.Y., *De la «Cité de Dieu» au «Palais du Pape». Les résidences pontificales dans la seconde moitié du XIIIe siècle (1254–1304)*, Rome 2005.
- Litewski W., *Rzymski proces karny*, Kraków 2003.
- Mikołajczyk M., *Proces kryminalny w miastach Małopolski XVI–XVIII wieku*, Katowice 2013.
- Nicolaus capitulis 106 ad Bulgarorum consulta respondet. 866 (Nov. 13). Epistola 99*, [w:] *Monumenta Germaniae Historica. Epistolarum tomus VI*, edidit Societas Aperiendis Fontibus rerum germanicarum Medii Aevi, Berolini 1925.
- Nowicka D., *Prawo dowodowe w starożytnym Rzymie*, [w:] *System Prawa Karnego Procesowego*, red. nac. P. Hofmański, t. 8, cz. 1, Dowody, red. naukowa

- J. Skorupka, autorzy: Ł. Błaszczak, D. Gruszecka, B. Janusz-Pohl, J. Kasprzak, M. Kłopotcka-Jasińska, J. Koredczuk, K. Kremens, H. Kuczyńska, C. Kulesza, D. Nowicka, Sz. Pawelec, M. J. Ptak, M. Rogacka-Rzewnicka, J. Rominkiewicz, A. Sakowicz, J. Skorupka, D. Solodov, D. Wąsik, Warszawa 2019.
- Pacaut M., *L'autorité pontificale selon Innocent IV*, „Le Moyen Age” 1960, t. 66.
- Panizo Orallo S., *Persona juridica y ficción. Estudio de la obra de Sinibaldo de Fieschi (Inocencio IV)*, Pamplona 1975.
- Piergiovanni V., “Sinibaldo dei Fieschi decretalista. Ricerche sulla vita”, *Collectanea Stephan Kuttner IV*, „Studia Gratiana” 1967, vol. 14.
- Piergiovanni V., *Norme, scienza e pratica giuridica tra Genova e l'Occidente medievale e moderno*, Genova 2012.
- Pisanu L., *L'attività politica di Innocenzo IV e i Francescani (1243–1254)*, Roma 1969.
- Pouzet P., *Le pape Innocent IV à Lyon. Le Concile de 1245*, „Revue d'histoire de l'Eglise de France” 1929, t. 15, nr 68.
- Ptak M., *Prawo dowodowe w okresie średniowiecza*, [w:] *System Prawa Karnego Procesowego*, red. nac. P. Hofmański, t. 8, cz. 1, *Dowody*, red. naukowa J. Skorupka, autorzy: Ł. Błaszczak, D. Gruszecka, B. Janusz-Pohl, J. Kasprzak, M. Kłopotcka-Jasińska, J. Koredczuk, K. Kremens, H. Kuczyńska, C. Kulesza, D. Nowicka, Sz. Pawelec, M.J. Ptak, M. Rogacka-Rzewnicka, J. Rominkiewicz, A. Sakowicz, J. Skorupka, D. Solodov, D. Wąsik, Warszawa 2019.
- Sacrorum Conciliorum nova et amplissima collectio*, vol. 23 (Mansi), Venetiis 1779.
- Sadowski P., *Czy starożytni Rzymianie prześladowali tylko chrześcijan?*, [w:] *Urzeczywistnianie wolności przekonań religijnych i praw z niej wynikających*, red. S.L. Stadniczeńko, S. Rabiej, Opole 2012.
- Sarti M., Fattorini M., *De claris Archigymnasii Bononiensis Professoribus*, I, Bologna 1888-1896.
- Schiavo S., *Cesare Beccaria, la tortura e i „romani legislatori”*, „Diritto@Storia. Rivista Internazionale di Scienze Giuridiche e Tradizione Romana” 2016, nr 14, <https://www.dirittoestoria.it/14/tradizione/Schiavo-Beccaria-tortura-romani-legislatori.htm>
- Sitek B., *„Quaestionem” intellegere debemus tormenta et corporis dolorem ad eruendam veritatem*, [w:] *Crimina et mores. Prawo karne i obyczaje w starożytnym Rzymie*, red. M. Kuryłowicz, Lublin 2001.
- Sondel J., *Słownik łacińsko-polski dla prawników i historyków*, Kraków 1997.
- Śmigiel K., s.v. *Innocenty IV, Sinibald Fieschi*, [w:] *Encyklopedia Katolicka*, t. 7, red. M. Daniluk i inni, Lublin 1997.
- Thomas Y., *Les procédures de la majesté, la torture et l'enquête depuis les Julio-Claudiens*, [w:] *Mélanges à memoire d'André Magdalain*, Paris 1998.
- Vignerot R., *La «question» judiciaire vue par les jurisconsultes romains*, [w:] *La torture judiciaire. Approches historiques et juridiques*, vol. 1, sous la direction de Bernard Durand avec la collaboration de Leah Otis-Cour, Lille 2002.
- Weiss A., s.v. *Inkwizycja*, EK, t. 7, red. M. Daniluk i inni, Lublin 1997.

- Wielomski A., *Teokracja papieska 1073-1378. Myśl polityczna papieży, papalistów i ich przeciwników*, Warszawa 2018.
- Zajadło J., *Tortury jako problem filozoficzno-prawny?*, „Gdańskie Studia Prawnicze” 2007, t. 17.
- Zalewski B., *Ustawodawstwo Konstantyna Wielkiego dotyczące przeprowadzania i oceny dowodów*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Rzeszowskiego. Seria Prawnicza” 2019, t. 24.

STRESZCZENIE

Tortury w świetle bulli *Ad extirpanda* (1252) papieża Innocentego IV

Papież Innocenty IV w 1252 r. ogłosił bullę *Ad extirpanda*, mocą której zezwolił na stosowanie tortur w procesach przeciwko heretykom. Takie rozwiązanie nie koreluje dzisiaj z koncepcją praw człowieka czy na ogół akceptowaną mentalnością ekumeniczną. Dokument papieski z XIII w. nie poświęcał torturom nazbyt wielkiej uwagi. Bardziej zajmował się postępowaniem inkwizycyjnym. Tortury pozwalały przesłuchującemu obserwować reakcje osoby przesłuchiwanej i były sposobem uzyskania przyznania się do winy, do czego przywiązywano wielką uwagę w inkwizycyjnym modelu procesu. Bulla nie mówi ile razy można było torturować i czy duchowni mogli osobiście kierować wymierzaniem tortur. Papież romanista, świadom tego, że w starożytności torturowano zwłaszcza niewolników przyzwolił na torturowanie „niewolników” grzechu, mając na uwadze przede wszystkim ich życie wieczne. Przyzwolenie Kościoła na stosowanie tortur było poniekąd usankcjonowaniem tego, co wcześniej stosowała władza cesarska, z drugiej strony, służyło utwierdzeniu tego środka w procedurach sądowych na różnych terytoriach. W dobie, gdy toczył się spór o pierwszeństwo władzy duchowej ze świecką rozwiązanie z 1252 r. jest odzwierciedleniem zbyt wielkiego sojuszu papieża z cesarstwem. Było wyrazem bezsilności ludzi kościoła względem nowych problemów społecznych, jak np. rozwój anonimowości. Co więcej, rzutowało na mentalność epoki i decyzje przyszłych papieży. Torturowaniu nie sprzeciwił się nawet filar trzynastowiecznej teologii i filozofii św. Tomasz z Akwinu. Chęć zrozumienia niektórych kościelnych decyzji średniowiecznych nie oznacza, że należy do nich w praktyce powracać.

SUMMARY**Torture in Light of the Bull *Ad extirpanda* (1252)
of Pope Innocent IV**

In 1252, Pope Innocent IV promulgated the bull *Ad extirpanda*, by virtue of which he authorized the use of torture in trials against heretics. Such a solution today does not correlate with the concept of human rights or the generally accepted ecumenical mentality. The papal document from the 13th century did not devote much attention to torture. It dealt more with the inquisitorial proceedings. Torture allowed the interrogator to observe the reactions of the interrogated person and was a means of obtaining a confession, which was given great attention in the inquisitorial model of trial. The bull does not say how many times torture could be used and whether the clergy could personally direct the administration of torture. The Romanist Pope, aware that in antiquity the slaves in particular would be tortured, allowed the torture of the “slaves” of sin, bearing in mind above all their eternal life. The Church's consent to the use of torture was, in a way, sanctioning what had previously been used by the imperial authority, while on the other hand, it served to approve this measure in court procedures in various territories. At a time when there was a dispute going on over the priority of spiritual and secular power, the solution of 1252 is a reflection of too great an alliance between the papacy and the empire. It was an expression of helplessness of the church in relation to new social problems, such as the development of anonymity. What is more, it influenced the mentality of the era and the decisions of future popes. Not even St. Thomas Aquinas, a mainstay of thirteenth-century theology and philosophy, opposed torture. The desire to understand some medieval ecclesiastical decisions does not mean that one should return to them in practice.